

Olha Yakovlieva

SYMBOL SEMANTIC IN UKRAINIAN FOLKLORE TEXTS

Iliia Mechnykov Odessa National University, Ukraine

Ольга Яковлева

СЕМАНТИКА СИМВОЛУ В УКРАЇНСЬКИХ ФОЛЬКЛОРНИХ ТЕКСТАХ

Abstract: The article reviews the stages of archetypical transformations which are represented by polysemy of verbal symbols in Ukrainian folk texts. Semantic superposition is analyzed on the example of different meaning of the symbol of guilder-rose which are determined by national peculiarities of world outlook. Language picture of the World represents mentality of the nation. We can understand this sphere through specific world of images that is typical for individual cultural environment. Culture peculiarities depend on peculiarities of symbols using. Verbal symbolics of people is an important factor of creation national and cultural picture of the world. Knowledge of the semantics of folklore symbols helps to understand not only the picture of the world, but also the way of thinking of ancestors, their aesthetic and moral ideals.

Keywords: archetype, symbol, guilder-rose, semantic transformations

Об'єктивна дійсність, а також суспільне життя безперервно змінюються. Цей процес відображається у мові, зокрема, у значенні слів. Трансформації в семантиці вербальних символів у фольклорних текстах зумовлені тим, як людина сприймала предмет, подію, явище у навколишньому світі у різні періоди історії людства.

Дослідження світобачення, світорозуміння того чи іншого народу крізь призму різножанрових текстів є актуальним і важливим для гуманітарних наук. Мовна картина світу репрезентує духовність, тобто ментальність нації. Осягнути цю сферу

можна передусім через специфічний світ образів, притаманний окремому культурному довікелю. Особливості культури залежать, насамперед, від особливостей використання символів. Тож мова символів, які дійшли до нас у фольклорних текстах, дає можливість методом деконструкції (за розумінням Жака Деріди - це, зокрема, й розгадування метафор і символів, викриття їхньої прихованої логіки) глибше проникнути у прадавню картину світобачення, тобто на іншому рівні осягнути символічну дійсність пращурів. Пошуки шляхів символізації включають розгадку людської психіки, її свідомих і

підсвідомих структур, а, можливо, і таємниці духовости. Це може пояснити й те, як і чому певне значення передавалось із покоління в покоління через посередництво символів.

Словесна символіка народу виступає важливим чинником творення національно-культурної картини світу. Знання семантики фольклорних символів допомагає усвідомити не тільки картину світу, а й спосіб мислення предків, їхні естетичні та моральні ідеали.

Незважаючи на велику кількість сучасних робіт з проблем національної символіки (серед авторів В. Жайворонок, С. Єрмоленко, М. Карпенко, М. Дмитренко, Н. Слухай, З. Василько та багато інших), недостатньо висвітлено й на сьогодні є проблема слів-символів та символіки як системи, що, безперечно, пов'язано з мовною картиною світу українців.

Кожна назва у фольклорних текстах - це своєрідний символ, загадка, проблема, розв'язання якої має певну наукову цінність. Мовний символ ґрунтується на прихованому порівнянні й співвідношенні предметів, явищ, якостей, що виступають його основою. Він складніший, ніж чуттєве уявлення, оскільки вербалізований: «Смислова структура символу багатощарова і розрахована на активну внутрішню роботу того, хто сприймає» [5, 23]. Згадаймо, що писемність була кроком уперед у порівнянні з примітивізмом давнього символізму, однак писемні знаки мови ніколи не могли повністю замінити символи.

Микола Дмитренко у передмові до книги *Українські символи* пише: „Вчені довели, що вже в останньому

періоді палеоліту людина надавала певного символічного значення до-вкіллю: сузір'ям, рослинам, тваринам. У неоліті символізм розвинувся глибше й ширше. Щоправда, проблема походження, виникнення символу достатньо у світовій теоретичній думці не досліджена” [16, 3]. Далі автор наводить одну з існуючих у науці версій, що символізм виник тоді, коли занепадали первісні релігії. Цю ідею, на нашу думку, можна вважати провідною щодо пояснення виникнення символу. Філософія твердить, що у світі нічого не виникає з нічого й нічого не зникає безслідно. Практика життя цілком підтверджує цю тезу. Тож абсолютно вірогідно, що кожен історичний період у житті людей, занепадаючи, сходячи з арени історії, залишав як феномен психічної та соціальної діяльності людей окремого племені, роду, народности певні архетипи. К. Г. Юнг визначав архетипи як автономні, незалежні від людської волі феномени колективного несвідомого, які спонтанно - згідно зі своїми внутрішніми законами - впорядковують і вибудовують психічні елементи в певні архетипові структури у вигляді міто-логічних символів, образів мотивів, сюжетів тощо [14, 43]. Наталя Лисюк зауважує, що в ході подальшого розвитку архетипи трансформуються. Архетиповою є й мітологічна символіка (наприклад, руйнівне начало втілюється в образах драконів, диких звірів, монстрів, мерців тощо) [9, 266].

У зв'язку з тим, що архетип має внутрішню логіку свого розвитку, символи в такому разі можуть розглядатися як певні етапи чи стадії такого розвитку. Наприклад, архе-

тип Аніми (лат. *Anima* - душа) пройшов чотири основні стадії розвитку. Спершу Аніма втілювалась в образі Еви, символізуючи стихійну, сліпу й неусвідомлювану силу інстинктів, відображаючи первісну нерозрізняваність добра та зла, природне біологічне життя у своїй цілісності. Образ Єлени Троянської чи Ізольди (у слов'ян - Олени Прекрасної, Премудрої) - це символ краси, еротичної привабливості, сліпого романтичного кохання, що наперед визначає жертвність героя і його загибель.

На третій стадії постає прекрасна, душевно багата і щедра Діва Марія, символ піднесеної любові, у якій ерос злітає до висот духовості. І, нарешті, найвищим виявом цього архетипу є Софія, премудрість Божа [9,267].

Отже, у символі закладено сам дух того стану або явища, який він відображає; символ передає реальну енергію феноменального світу, а це означає, що він містичний. Іншими словами, багатомірна дійсність у символі вміщена в одну площину, і тільки той, хто у своїй свідомості розгорне цю багатомірність, зможе пізнати істинний сенс символу.

Ставлення людей до навколишнього світу, на думку С. Кримського, відбивається в діяльнісних архетипах, зокрема архетипі ставлення до природи [8, 94]. Шанування рослин бере свій початок з сивої давнини, коли далекі предки поклонялися деревам як богам; а в найдавніших уявленнях про світотворення описується Дерево Життя:

**Ой як не було ще ні Землі, ні Неба,
А що й було тільки лиш Синє Море,
а посеред моря Золотая Іва.**

- Радуйся!.. А посеред моря

Всесвяте дерево... [11, 4].

Той період характеризується ставленням до природи як до рівноправного партнера, коли майже в кожній рослині, тварині, пташині бачили живу душу й ототожнювали її з чоловіком або жінкою. Важливими в цьому плані є висновки психолога Р. Баришкова: „Тварини взагалі морфологічно і функціонально подібні до людини; а в рослин коріння виступає як мозок, стовбур і гілки - тобто серцево-судинної системи, листя - це дихання і травлення, а цвітіння та плодоносіння - „статева сфера”. Як можна помітити, рослини „головою” вбирають те, що їм дають тварини та люди. Своїми плодами-зернами рослини годують тварин і людей. Отже, в природі існує єдиний інформаційний енергетичний обмін усього живого” [2,135-136].

Висновки, які зробив Р. Кох у *Книзі символів* підтверджують ієрархічність символіки, її антропоморфний характер: „Все, що існує, всі форми і явища цього світу - є лише різними проявами Всевишньої Сили, яка ієрархічно завжди відображається у нижчих планах. При цьому відбувається низка спотворень, але все ж усякому вищому у нижчому можна віднайти відповідний символ” [12, 4].

Відомий фольклорист початку XIX ст. 3. Доленга-Ходаковський завважив, що в народних піснях не лише мистецьки відображено давню флору і фауну українських земель, а й цілком інші взаємини людини з природою. Так, липа, малина, калина, груша, черешня тощо - рослини з назвами жіночого роду - виступали символами дівчини або жінки:

"Говорила липонька до свого листонька: - Казав-есь, да мій листоньку, що не будеш да опадати... - Казала-сь, моя матінко, що не даси дочки замуж..." [17, 199]. "Червона калинонько, пригинайся з долу, молода Марисенько, вибирайся з дому" [17, 340]. "Ходит садівник по саду, грушки, черешні лічит: ой всі грушки, всі черешні, тільки їдную стято. Ходит батенько по новій світлонці, всю челядоньку лічит: вся челядонька, вся біленькая, тільки Гандзю взято" [17, 344].

Отже, архетипи як незалежні від людської волі феномени (вони ідеальні за своєю суттю) вибудовують архетипові структури, які матеріялізуються передусім у символах. Пам'ятаючи, що архетипи мають внутрішню логіку свого розвитку, а символи є його етапами, розглянемо процес зміни семантики символів на прикладі трансформацій у символіці калини.

Образ калини у фольклорі, художній літературі та мистецтві представлено десятками символів. Щоб уявити цю багатющу символіку у вигляді ієрархічної системи, тобто певних етапів розвитку семантики, до аналізу треба залучити лінгвістичні дані про мовну картину світу слов'ян, їхню мітологію, обрядовість, вірування, загалом фольклор, дані гідро-, тло-, антропоніміки тощо. Як відомо, слов'яни сонце ототожнювали з богом. З цим божеством пов'язана ціла низка ритуалів, його оспівували у численних піснях, прославляли в танцях, зокрема рухаючись по колу (згадаймо свято Коляди - народження нового сонця, цей природний ритм життя по колу, тобто без кінця-краю).

За даними *Мітологічного словника* [10, 293], ім'я одного зі скитських мітологічних персонажів „Колоксай” пояснюється як „Сонце - цар”. Серед рослин саме калина за своїми зовнішніми ознаками стала символом вогню (пор. рос. *окалина, раскаленный*). В. Жайворонок констатує: «З огляду на червоні ягоди калина символізує передусім сонце, вогонь...» [6, 269].

Вогонь у слов'ян був однією з первісних матерій, який, поєднавшись із водою, утворив усе живе на землі. А оскільки *калина*, як відомо з *Етимологічного словника*, походить від *-кай-* „мокра земля, болото, драговина”, то її назва пов'язана з вологолюбкістю і поширенням у болотистих місцях” [19, 350]. Полюбуючи вологі низинні місця, калину, на думку авторів посібника *Етимологія української мови*, праукраїнці сприймали як своєрідний символ світового дерева, життя взагалі [18, 105].

Саме на такі ознаки калини вказує й її функція на весільному гільці, адже тут вона символізує подружнє сімейне дерево життя, плодючість. За даними В. Колесова, слово „коліно” в Київській Русі мало значення „потомство” [7, 21-22], яке можна розглядати як вічне існування роду, пов'язаного однією кров'ю (пор. рос. *кровное родство*). Кров вважається суттю життя, адже поєднує в цільну органічну систему роду, народу усю послідовність поколінь і до того ж містить головні ознаки двох батьківських іпостасей - вогненну барву Батька і вологість Матері [4, 123].

Калиною прикрашали й весільний коровай, який був жертвою Сонцю-богу (пор. „каленик” - хліб з калиновими ягодами; „калач” - об

рядовий весільний хліб у формі магичного кола).

Вогонь і воду давні слов'яни сприймали як антиподи. Залізо, гартуючи, розігрівали на вогні й опускали у воду. Очевидно, за подібністю кольору, функцій, якостей калина стала сприйматися з означеннями *загартована, міцна, дужа* (червоні кетяги - це *вогонь + вода, волога*). Люди помітили, що ягоди калини були сильніші, ніж божество морозу. Навіть у лютий холод вони палахкотіли. Тому не випадково саме калину широко використовували як надійний засіб від застуди. Вона врешті сприймалася як уособлення здоров'я, а, відтак, і краси, дівочої вроди: «Краса людини залежить від її здоров'я, тому калина як вивершений природою взірць досконалости його символізує (на хрестинах баба роздавала гостям пучечки калини, щоб дитина була здорова; калина - символ здорової повносилої жінки взагалі)» [6, 269].

Згадаймо, що дівчата в давнину прикладали до обличчя кетяги калини, бо вірили, що в такий спосіб до них перейде здоров'я і краса цієї рослини: "А дівчина, як калина, личком рум'яна..." З фольклору також відоме таке материнське побажання: "Будь, доню, і ти червоною та здоровою калиною, незайманою та чистою до вінця!"

В українських словниках [6; 13; 16] символіка цієї рослини представлена дуже широко, зокрема, згадується, що калина є національним символом, символом українського роду, а «в деяких народних піснях у калині можна вбачати образ самої України з її непростю історичною долею» [6, 270].

Червона калина - символ українського козацтва. На початку ХХ ст. пісня *Ой у лузі червона калина похилилася* була гимном Січових стрільців. Ототожнює символ червоної калини з Україною й Павло Тичина у вірші „Слово”: "То ж цвілась калина, червоніла, достигала, / Всьому світу заявляла: я - країна Україна - на горі калина" [15, 407]. У другій половині ХХ ст. калина у творах українських поетів стає ще й символом української мови. У згаданій вище поезії Павло Тичина з притаманною йому патетикою стверджує: "А Вкраїни ж мова - мов те сонце дзвін котюче, / Мов те золото котюче, вся і давність, і обнова - українська мова". „Не випадково, - пише В. Гаранін, - є визначення „мова-калина". Ці символічно- метафоричні „паралелі” надихали багатьох майстрів слова на створення високохудожніх творів” [4, 43].

Наприклад, Дмитро Білоус мову визначає як „диво калинове”: "Ти постаєш в ясній обнові, / Як пісня линеш, рідне слово. / Ти наше диво калинове - / кохана материнська мово!" [3, 212].

Образ-символ калини використовував у своїй творчості й Тарас Шевченко. Але це був переважно символ жіночого смутку й журби. Так, у поемі *Катерина*: "Не журиться Катерина - / Вмиється сьозою, [...] / Прийде до криниці, / Стане собі під калину, / Заспіває *Гриця*. Виспіває, вимовляє, / Аж калина плаче" [20, 93].

Схилена над водою або зламана калина символізує сердечний біль, шлюб з нелюбом: "Червоная калинонька на яр - воду схилилася... / Там дівчина журилася. / Гнися, калино, гнися; Ти, Мариньку, не журися, -

/ Зсічена калина, зсічена, А вже наша Оксеня звінчана" [17, 281].

Сумну символіку мала калина у хвилини вічної розлуки людей у поховальних обрядах. Цвітом або кетягами калини обвивали домовину. „Так символічно, - вказує С. Боруцький, - виражалася потреба постійного зв'язку людини з „тамтим світом," що хоч там небога знайде свою долю і вічне життя" [Цит. за 13, 110]. „І все ж кущ калини не був символом смерті", - вважають автори *Словника символів культури України*. Навпаки, посаджена в головах калина символізувала продовження життя в рідні, народі, світлу пам'ять, неперервність життя [13,110]. У руслі цих народних традицій вживав цей символ і Т. Шевченко. Ось що каже матір своїй доньці [*Катерина*): "Хто заплаче надо мною, / Як рідна дитина? / Хто посадить на могилі / Червону калину?" [20, 97]. Подібний дуалізм образу виражений і у *Думці* Т. Шевченка: "Коли ж згинув чорнобривий, / То й я погибаю. / Тогді неси мою душу / Туди, де мій милий; / Червоною калиною / Постав на могилі. [...] І квіткою, й калиною / Цвісти над ним буду [20, 80-81].

З калиною пов'язані й глибокі філософські народнопоетичні символи, зокрема калиновий міст, калинова сопілка, калинова колиска. Б. Ажнюк, описуючи мовні явища як етнокультурну цілісність, зауважує: „Калина - символ розквіту, міст - символ життя, що з'єднує два береги: молодість і старість (ширше: народження і смерть). Перший берег вже за спиною, попереду другий берег, і зворотнього шляху вже немає" [1, 41]. Слушне зауваження В. Гараніна про те, що в реальному житті ніхто й

ніколи з калинових прутиків не здумав би будувати міст [4, 43], наштовхує на думку, що „калиновий міст" в уявленні прадавніх українців включав низку понять: по-перше, це - життєвий шлях, який мав три часові плани: ретроспективу, перспективу і цю мить: "Запрягайте воли сірі, коні воронії, / Доганяйте літа мої, літа молодії! / Ой, догнали літа мої на калиновім мості. / Гей, верніться, літа мої, до мене хоч в гості! [Цит. за: 4, 47]. По-друге, це дорога у нове життя для молодої жінки після одруження. Символ калинового мосту дуже часто зустрічається у весільних співах, наприклад: "Гнися, не ломися, калиновий мосте з тонкої трости. / Хотя я зігнуся, таки я не зломлюся, / Тут буде їхати пишнее весілле, пишнее весілле, / Статечний староста" [17,1 224].

Ось як пояснює символіку калинового мосту В. Жайворонок: «Через калиновий міст, цю заповідну межу, має пройти кожна дівчина, бо на тому боці живуть три нерозлучні сестри: Віра, Надія і Любов» [6, 269].

Стосовно символу калинової сопілки: й досі існує повір'я: якщо вирізати з калини сопілку, то в сім'ї! з'явиться продовжувач роду - син. Дослідники наголошують, що семантика кореня *кол-* в українській мові (як і в інших мовах світу) пов'язана з часовими вимірами. Пор. слова „коли", „колись", "відколи", „покоління".

Значення символу „калинова колиска", на нашу думку, пов'язане з тим, що калину широко використовували як надійний засіб від застуди. Гілки, листя, ягоди, корінь - усе відганяло недугу, обожнювалося, перетворювалося в символ здоров'я.

Отже, люди не випадково вірили, що калинова колиска передасть дитині життєву силу, енергію, здоров'я.

Отже, жоден образ-символ у світогляді народу не є однозначним, що підтверджує еволюція символічного значення калини. Нижче подаються етапи розвитку семантики символу калини. На нашу думку, це своєрідні «ієрархічні сходи», адже кожне наступне покоління і кожна територіальна єдність додавали до значення традиційних символів своє розуміння, нові емоційні переживання, що залишилися у вигляді нашарувань у межах символічного значення.

Калина - це символ:

6. української мови
5. України
4. здоров'я, дівочої вроди
3. вічності життя, плодючості, жіночого начала
2. світового дерева
1. сонця, вогню

Таким чином, будь-який символ зберігає не лише свою найдавнішу суть, а й усі попередні значення, що робить його універсальним та унікальним.

Bibliography and Notes

1. Ажнюк Б., *Мовні явища як етнокультурна цілісність*, [у:] О. Потебня і проблеми сучасної філології, Київ: Наукова думка 1992.
2. Барышков Роман, *Сказка обо Всем, или Маленькие Мелочи Мироздания*, Москва: Гелнос 2001.
3. Білоус Дмитро, *Безцінний скарб*, Київ: Українська енциклопедія, 2004.
4. Гаранін В., *Ну що б, здавалося,*

слова...: Язичницькі та мовно-звичасві роздуми, Одеса: Друк 2001.

5.

Дмитренко Микола, *Символи українського фольклору*: Монографія, Київ 2011.

6. Жайворонок В., *Знаки української етнокультури*: Словник-довідник, Київ: Довіра, 2006.

7. Колесов В. В., *Мир человека в слове Древней Руси*, Ленинград: Издательство Ленинградского университета 1986.

8. Кримський С., *Архетипи української культури*, [у:] *Феномен української культури: методологічні засади осмислення*: Збірник наукових праць, Київ: Фенікс 1996, с. 91-112.

9. Лисюк Наталя, *Поняття архетипу в народній культурі*, [у:] *Дух і літера*, № 7-8, Київ 2001, С. 262-276.

10. *Мифологический словарь*, Москва 1991.

11. *Небо України. Поетична антологія* / Ред. В. Коломієць, Київ: Український письменник 2001, Кн.1.

12. *Символи*, Одеса: Астропринт 2000.

13. *Словник символів культури України* / Ред. В. Коцур, О. Потапенко, М. Дмитренко, Київ: Міленіум 2002.

14. Сэмьюэлз Э., Шортер Б., Плот Ф., *Словарь аналитической психологии К. Юнга*, Санкт-Петербург: Азбука-классика 2009.

15. Тичина Павло, *Вірші й поеми*, Київ 1950.

16. *Українські символи* / Ред. М. Дмитренко, Київ: Либідь 1994.

17. *Українські народні пісні в записах Зоряна Доленги-Ходаковського*, Київ: Наукова думка 1974.

18. *Етимологія української мови* / Ред. О. Потапенко, Київ: Міленіум 2002.

19. *Етимологічний словник української мови*: У 7-ми томах, Київ: Наукова думка 1985, Т. 2.

20. Шевченко Тарас, *Повне зібрання творів*: У 12-ти томах, Київ: Наукова думка 2001, Т. 1.